

Levend landschap

Zes eeuwen Zuid-Hollandse Maasdelta

*Stedelijk
Museum
Schiedam

W BOOKS

The background of the cover is a painting of a harbor scene. It shows numerous sailing ships with masts and rigging, some docked at a quay on the left and others in the water. A large, multi-story building with a prominent tower is visible on the left side. The water is a mix of blue and grey tones, and the sky is filled with soft, white and blue clouds. The overall style is impressionistic, with visible brushstrokes and a focus on light and atmosphere.

Levend landschap

Zes eeuwen Zuid-Hollandse Maasdelta

REDACTIE

Rozanne de Bruijne

Catrien Schreuder

J. H. van der Vliet 1931

Inhoud

- 5 **Voorwoord** ANNE DE HAIJ
- 7 Verantwoording
- 9 **Het landschap leeft** ROZANNE DE BRUIJNE
De Zuid-Hollandse Maasdelta verbeeld in vier elementen
- 15 **'De allervolste zeestroom van Europe'** ROZANNE DE BRUIJNE
Landschapschilderkunst in de Maasdelta in de zeventiende eeuw
- 23 **'Buitengewoon schilderachtig'** QUIRINE VAN DER MEER MOHR
Negentiende-eeuwse schilders langs de oevers van de Maas
- 29 **750 jaar leven met het water** LAURENS PRIESTER EN HENK SLECHTE
Het landschap rond Schiedam in transformatie
- 35 **Industrie met fragmenten van natuur** MAARTEN VAN DER SCHAFT
Kunst rond de Maasmond sinds de aanleg van de Nieuwe Waterweg
- 41 **Actuele reflecties op de omgeving** TRUDI VAN ZADELHOFF
Water, vuur, lucht en aarde in veranderend perspectief
- 47 **Natuur en erfgoed in beweging** MICHIEL PURMER
Het oude cultuurlandschap van Midden-Delfland en rond Schiedam
- Selectie van kunstwerken** ROZANNE DE BRUIJNE
- 54 Water (I-V)
- 64 Vuur (VI-X)
- 74 Lucht (XI-XV)
- 84 Aarde (XVI-XX)
- 94 Literatuur
- 95 Bruikleengevers
- 95 Fotoverantwoording
- 95 Auteurs

Voorwoord

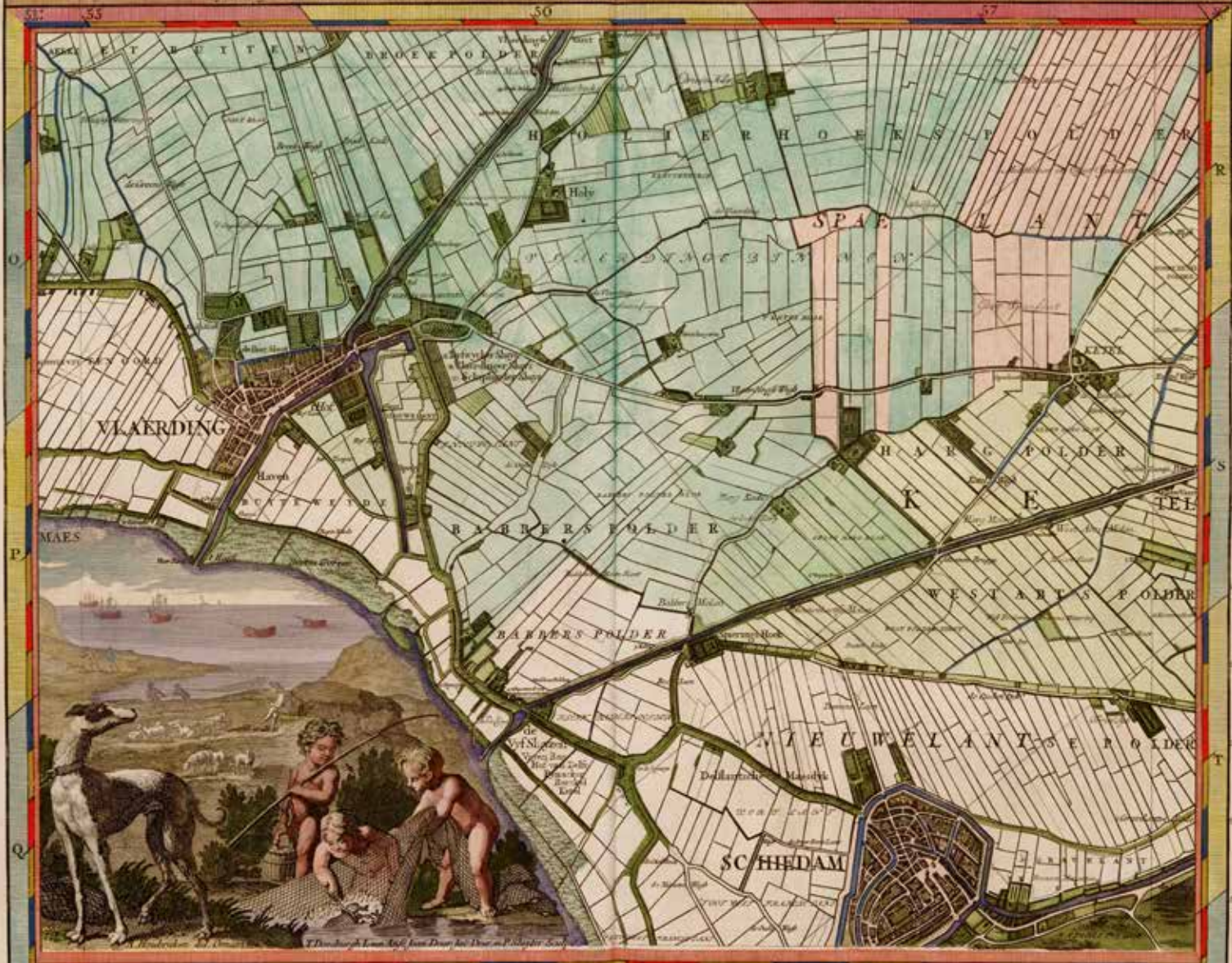
In een van haar bekendste gedichten wenst Vasalis dat de liefde een landschap is, al lijkt deze misschien eerder op de ongrijpbare wolkenlucht. Deze diepe relatie tussen mens, gevoelsleven en landschap is voor menig kunstenaar een vanzelfsprekendheid. Daarentegen roept het landschap in en rondom Schiedam bij slechts een handjevol liefhebbers een sterk romantisch beeld op. De beeldvorming wordt veelal beheerst door stoere havens, robuuste fabrieken, nieuwe waterwegen en bebouwing: ondanks trots is er weinig diepe geroerdheid te bespeuren. Toch kunnen de kennismaking met zes eeuwen kunst én het zeer recente verleden van lockdowns ook een ander of nieuw licht op ons landschap werpen.

De afgelopen twee jaar kreeg de wereld te maken met de coronapandemie. Zo ook de inwoners van de Zuid-Hollandse Maasdelta. We waren genoodzaakt veel thuis te blijven, maar met wandelen en fietsen in de omgeving konden we alsnog de woonkamer ontvluchten. Velen beleefden die eigen omgeving met andere ogen, misschien wel voor het eerst heel bewust en met nieuwe waardering. Historisch gezien verhiel men zich in deze regio altijd al heel sterk tot het water, de kades, de industrie en de steden, maar nu werd ook de landschappelijke kwaliteit ervan (her)ontdekt.

Waar we in de kunstgeschiedenis eerder aan andere gebieden denken als magneet voor kunstenaars uit binnen- en buitenland, zoals Den Haag en omstreken, oefende ook het ruige landschap van Hoek van Holland tot Dordrecht aantrekkingskracht op kunstenaars uit. Nu eens romantiseerden zij het al dan niet deels verdwenen natuurlijke landschap met zijn molens, slootjes en weidevogels aan de rafelranden van de steden, dan weer kozen zij voor de stoere beelden van kades, havens en waterwegen. Al geven zij geen eenvormig beeld van de regio, ze laten wel zien hoe het landschap door de eeuwen heen is waargenomen, hoe de mens zich ertoe heeft verhouden en welke waarden we eraan toekennen.

Om die reden ontstond, juist in een periode waarin lockdowns onze realiteit bleken, bij het Stedelijk Museum Schiedam de wens een tentoonstelling te maken over het landschap van de Maasdelta. Omdat er zoveel mooie kunstwerken zijn die de regio verbeelden. En omdat de inwoners, zij het noodgedwongen, op ontdekkingsreis gingen in de directe omgeving. We zijn een museum dat stevig geworteld is in Schiedam en zich via de historische collectie verbindt met Schiedammers en inwoners van de regio. Daarnaast hebben we een landelijke, hoogwaardige en publieksgerichte kunstprogrammering. De tentoonstelling *Levend Landschap. Zes eeuwen Zuid-Hollandse Maasdelta* brengt kunst, geschiedenis en onze lokale ambities prachtig samen.

DEFLANIS Kreeftwittich de Stuk van de Groen Wijk en de Maes en de Harre Wijk en Kron Dijk, de van de Groen Wijk en Driehuizen en de Maes Schiedam en Schiedam
 Appropriatie der Stuken SCHIEDAM en VLAERDING en Dorp BEEZEL en BARRERS en HANG POLDER en DEEL van de DUNTEVELTEN OORDE van WEST ARDUS DER POLDER, NUNDTAETEL en NIEUWELANTSE POLDER
 Zijnde het Veld-Plan van VLAERDING en DORP van ZUNTEMAN en SPAELANT en Zee van BEEZEL en de Groen Wijk van BARRERS POLDER en de NIEUWELANT.

54

55

Het landschap leeft

De Zuid-Hollandse Maasdelta verbeeld in vier elementen

ROZANNE DE BRUIJNE

< **1. Arnold Houbraken**
(1660-1719) en **Nicolaas
Samuel Cruquius** (1678-1754)
*Kaart van het Hoogheemraad-
schap van Delfland*, 1712
25 gegraveerde kaartbladen,
gekleurd, totaal 230 x 280 cm
Detail: Vlaardingen en Schiedam
TU Delft Library, Trésorcollectie

Drie elementen bepalen van oudsher het Hollandse landschap: aarde, water en lucht. Dat ziet ook Geert Mak, als hij in 1997 vanuit Schiedam naar het noorden vaart. Hij vergelijkt het landschap met de situatie aan het begin van de eeuw, aan de hand van oude foto's, een schippersalmanak en een stafkaart uit 1912. In drie generaties is er veel veranderd. Maks vader, die als jongen dezelfde tocht maakte, voer destijds door een voornamelijk agrarisch poldergebied met sloten en sluizen. De bevolking is de afgelopen honderd jaar echter verdrievoudigd en de grenzen tussen stad en platteland zijn vervaagd. Mak verzucht tijdens zijn reis: 'Die wolken (...) zijn nog de enige oorspronkelijke vormen van natuur die overgebleven zijn in dit land.'¹ Het vierde element, vuur, staat in de tentoonstelling *Levend Landschap* voor de manier waarop de mens een stempel drukt op zijn omgeving. In de Zuid-Hollandse Maasdelta, tussen Dordrecht en Hoek van Holland, is de menselijke aanwezigheid allesbepalend. Na de komst van stoomschepen, treinen en fabrieken heeft het vuur van de industrie zich uitgebreid met snelwegen, windturbines en offshore bouwwerken.

Al deze ontwikkelingen zien we terug in de landschapskunst van de regio. In historische prenten, tekeningen en schilderijen, maar ook in eigentijdse foto's, videowerken en installaties schemert de relatie door van kunstenaars tot hun omgeving. Hun kunst laat ons kennismaken met een bijzonder gebied en daagt ons uit om er met nieuwe ogen naar te kijken.

Wolkenluchten

De Maasdelta met zijn duinen, veeweiden, steden en vele waterwegen is al in de zeventiende eeuw aantrekkelijk voor kunstenaars. Boven de brede rivieren en het vlakke polderland komt de lucht goed tot zijn recht. Voor wolkenluchtspecialisten als Jan van Goyen is dat een reden om hier te tekenen en te schetsen (pp. 77-78). Ook in de achttiende en negentiende eeuw komen schilders graag naar het gebied. Willem Roelofs bijvoorbeeld zegt over de omgeving van Schiedam: 'Er is hier voor het Hollandsch landschap nogal wat studie en ik geloof beste te doen nog maar wat te blijven.'²

Aan het einde van de negentiende eeuw leggen veel kunstenaars het agrarische cultuurlandschap vast: groene weiden, windmolens en water onder uitgestrekte luchten (p. 24, 26, 60, 81, 92). Op de drempel van grote, onomkeerbare veranderingen in de infrastructuur en het milieu leggen de schilders van de Haagse School letterlijk een lijst rond hun omgeving. Hun schilderijen worden zo een referentiepunt voor de opkomende natuurbescherming, en wij beschouwen ze nog steeds als voorbeelden van het 'typisch Hollandse' landschap.

¹ Mak 1998, p. 23.

² Geciteerd uit: Erfteijer 2011, p. 16.

**12. Joseph Mallord William
Turner** (1775-1851),
De veerboot bij Rotterdam, 1833
Olieverf op doek, 92,3 x 122,5 cm
Washington, National Gallery of Art,
Ailsa Mellon Bruce Collection

‘Buitengewoon schilderachtig’

Negentiende-eeuwse schilders langs de oevers van de Maas

QUIRINE VAN DER MEER MOHR

‘**D**e oevers van de Maas zijn buitengewoon schilderachtig en van grote originaliteit; die ononderbroken opeenvolging van Hollandse molens wiekend in de lucht, de een pal op de ander, als een soort sprookjesbos, doornat van het stromende water, heeft een zeer onverwacht effect.’¹ Dit schrijft de Franse schilder Paul Huet in 1864 aan zijn vrouw als hij op zijn reis door Nederland met de stoomboot langs Dordrecht vaart. De schilder is ontroerd door de schoonheid van het landschap. Het is nat en grijs. Het regent, maar de Maasoevers met de vele molens spelen een betoverend spel met het water. Huet is niet de enige kunstenaar die in de negentiende eeuw deze omgeving aandoet. Uit alle windstreken zoeken schilders de waterrijke Maasdelta op. En altijd weer zijn het dezelfde elementen die opvallen: water, lucht en licht.

In de voetsporen van de oude meesters

Gedreven door een groot ontzag voor de Hollandse meesters van de zeventiende eeuw maakt de Engelse schilder Joseph Mallord William Turner in 1817 een uitgebreide reis door de Lage Landen. In Dordrecht ziet hij de stad van de beroemde Aelbert Cuyp, wiens monumentale havengezichten geliefd zijn onder Britse verzamelaars. Van jongs af aan heeft Turner grote bewondering voor de Dordtse schilder. Hij laat zich inspireren door het stralende licht in Cuyps landschappen en bekijkt Dordrecht met diens schilderijen in het achterhoofd. ‘Small Cyp schuyt’, noteert hij bijvoorbeeld in zijn schetsboek bij een tekening van een boot in de haven. Hij tekent een schetsboek vol met indrukken van de stad. Deze schetsen gebruikt hij voor een gezicht op Dordrecht dat hij een jaar later in de Royal Academy presenteert en waarin Cuyps invloed duidelijk te zien is. De populariteit van Cuyp in Engeland brengt meer Engelse schilders deze kant op, onder wie Turners vriend en rivaal Augustus Wall Callcott en de zeeschilder Edward William Cooke.

Water en lucht rond de Maas

Turner keert vaker terug naar de Maasdelta en ziet meer van het land. Zijn bezoeken zijn altijd onderdeel van een langere reis: twee uitgebreide reizen door de Nederlanden in 1817 en 1825, en later nog een aantal keren op doorreis richting Duitsland, de Alpen of Italië. Rotterdam is voor de reislustige schilder de haven die Engeland met het Europese vasteland verbindt. Hij legt de haven en de binnenstad minutieus vast, en ook op het water blijft hij fanatiek doortekenen. Zijn schetsen van de waterwegen tussen Hellevoetsluis en Rotterdam zijn vol schepen langs rivieroeveren onder hoge luchtpartijen. Het resulteert in 1833 in het grote schilderij *De veerboot bij Rotterdam*, waarop een schitterende wolkenlucht afsteekt

¹ Huet 1911, pp. 390-391.

33. Matthijs Jansz. de Been van Wena (?-1620),
Overzichtskaart van het Hoogheemraadschap van Delfland, 1606
Olieverf op doek, 120 x 123 cm
Delft, Collectie Hoogheemraadschap van Delfland

Natuur en erfgoed in beweging

Het oude cultuurlandschap van Midden-Delfland en rond Schiedam

MICHIEL PURMER

Wie de overzichtskaart van het Hoogheemraadschap van Delfland uit 1606 vergelijkt met de huidige situatie, hoeft niet lang te zoeken naar verschillen (afb. 33). Nog tot in de twintigste eeuw liggen Maassluis, Vlaardingen, Schiedam, Rotterdam en Delft in een voornamelijk landelijke omgeving, zoals te zien is op Dirk Nijlands *Gezicht op polderlandschap te Rhoon* uit 1911 (afb. 34). Anno 2022 zijn de genoemde plaatsen echter bijna helemaal aan elkaar gegroeid met ertussenin een eigen, klein Groene Hart: Midden-Delfland, een stukje platteland van grote landschapshistorische betekenis. Het landschap is getekend door sporen van eeuwenlang menselijk gebruik, maar er zijn ook enkele bijzondere natuurgebieden te vinden. Dit cultuurlandschap laat zien hoe ook het ommeland van Schiedam eruitgezien moet hebben. Schilderijen en kaarten bieden niet alleen een blik in het verleden. Ze geven ook veel informatie die belangrijk is als we nadenken over het vormgeven van het landschap in de toekomst. Een landschap is immers altijd in verandering. Dat was in het verleden al zo, maar geldt zeker voor onze eigen, dynamische tijd. Er wachten ons grote opgaven, zoals klimaat-adaptatie en verduurzaming van de landbouw. Het verleden kan daarbij inspiratie bieden.

34.* Dirk Hidde Nijland
(1881-1955), *Gezicht op
polderlandschap te Rhoon*, 1911
Olieverf op doek, 46 x 60,5 cm
Particuliere collectie

III EUGÈNE BOUDIN

Honfleur 1824-1898 Deauville

De Maas bij Dordrecht 1884

Olieverf op doek, 46 x 64,7 cm
Dordrechts Museum, schenking Bedrijfsvrienden Dordrechts Museum, 2012

De Franse marineschilder Eugène Boudin wordt gezien als een belangrijke voorloper van de impressionisten. Als een van de eerste Franse landschapschilders verruilt hij zijn atelier voor de openlucht en schildert hij buiten wat hij ziet: de pure schoonheid van de natuur. Het schilderen *en plein-air* brengt hij over op de jonge Claude Monet, die net als hij uit Normandië komt. Boudin schildert in eerste instantie vooral de Normandische kust, maar vanaf 1870 laat hij zich ook inspireren door de Belgische en Nederlandse stranden. De in Parijs woonachtige Johan Barthold Jongkind, met wie hij veel samenwerkt, maakt hem nieuwsgierig naar de Maasdelta.

Vanaf 1875 bezoekt Boudin Rotterdam en Dordrecht verschillende keren. Dordrecht bekoort hem misschien wel het meest, want hij maakt meer dan zestig schilderijen met uitzichten op deze stad. Het hoogtepunt daarvan is een serie van 36 werken, gemaakt in de zomer van 1884. Geïntrigeerd als hij is door havens en rivieren, schildert Boudin het liefst aan het water. Op dit doek uit het Dordrechts Museum zien we de stad vanaf de Oude Maas, met de toren van de Grote Kerk, en op de tegenoverliggende oever een aantal molens. De blik van de kijker wordt naar het verdwijnpunt in het midden geleid, waar de rustige rivier veranderd lijkt in een bedrijvige plek met zeilboten en andere schepen. De lucht beslaat wel twee derde van het hele doek, wat het gevoel van ruimtelijkheid enorm vergroot. Niet voor niets wordt Boudin door de bijna dertig jaar oudere Camille Corot 'de koning van de luchten' genoemd.¹

¹ Zie Kraan 2002, p. 197.

IV JOHAN BARTHOLD JONGKIND

Lattrop 1819-1891 La Côte-Saint-André

Gezicht op de haven van Rotterdam 1856

Olieverf op doek, 41,8 x 56 cm
Otterlo, Kröller-Müller Museum

Johan Barthold Jongkind brengt zijn jeugd door in Vlaardingen en Maassluis, maar woont vanaf 1846 in Parijs. Door zijn vernieuwende schilderstijl worden veel jonge Franse schilders beïnvloed, onder wie Claude Monet. Met een snelle toets schildert Jongkind levendige landschappen, die iets heel eigens hebben en veel bewondering wekken. In zijn eigen tijd wordt hij al beschouwd als een van de wegbereiders van het impressionisme. Monet ziet hem als zijn ware leermeester en Édouard Manet noemt hem 'de vader van de moderne landschapschilders'.¹

Ondanks zijn faam gaat Jongkind gebukt onder grote schulden. In 1855 keert hij daarom tijdelijk terug naar zijn geboorteland. Hij woont korte tijd bij zijn zus in Klaaswaal in de Hoeksche Waard, maar vestigt zich al snel in Rotterdam. Daar schildert hij meerdere gezichten op de Rotterdamse haven. Op het hier getoonde doek is de Oude Haven afge-

43.* Johan Barthold Jongkind

Twee zeilschepen (Les deux barques à voile), 1862
Uit de serie *Zes Hollandse gezichten (Vues de Hollande)*
Ets, 17,5 x 21,5 cm
Amsterdam, Rijksmuseum

beeld, met de Ooster Oude Hoofdpoort, vlak voordat die in 1856 wordt gesloopt voor de komst van station Rotterdam Maas. Jongkind schildert het liefst traditionele zeilschepen, maar de stoomwolken en schoorstenen van de moderne schepen op de achtergrond kunnen niemand ontgaan. In de jaren dat hij in Rotterdam verblijft, werkt Jongkind veel in de landelijke omgeving tussen Overschie, Maassluis

en Delft. Daar maakt hij schetsen en aquarellen van molens, schaatsers en vaarten met trekschuiten. Als hij vanaf 1860 weer in Parijs woont, put hij daar nog vaak inspiratie uit. Zo maakt hij in 1862 de serie etsen *Vues de Hollande*. Op een daarvan zijn twee zeilschepen te zien op de Vlaardingervaart (afb. 43). Aan de kade op de voorgrond is het voormalige rechthuis van Zouteveen afgebeeld, een herberg en boerderij waar in de zeventiende en achttiende eeuw recht werd gesproken.

¹ Zie Van Noortwijk en Willems 2017, p. 39.

VI EGBERT LIEVENSZ. VAN DER POEL

Delft 1621-1664 Rotterdam

Ontploffing van de kruittoren in Delft 1654

Olieverf op paneel, 37 x 62 cm
Amsterdam, Rijksmuseum

Op 12 oktober 1654 vindt een vernietigende ramp plaats in Delft. De kruittoren, het buskruitmagazijn van Holland waar 90.000 pond kruit ligt opgeslagen, ontploft. Het hele noordoostelijke deel van de stad wordt verwoest, waarbij honderden mensen omkomen en zo'n tweehonderd huizen worden weggevaagd. Deze dramatische gebeurtenis staat bekend als de 'Delftse donderslag'. Op dit schilderij is te zien hoe mensen in paniek tussen het puin en de doden en gewonden door rennen om beschutting te zoeken. Op de achtergrond is het stadsprofiel van Delft herkenbaar met de Oude en de Nieuwe Kerk.

44.* Egbert Lievensz. van der Poel

Nachtelijke brand, ca. 1660

Olieverf op paneel, 39 x 33 cm

Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen

Landschapschilder Egbert Lievensz. van der Poel woont met zijn gezin aan de Doelenstraat, niet ver van de kruittoren. Een van zijn drie dochters overleeft de ramp niet: zij wordt twee dagen na de ontploffing begraven in de Nieuwe Kerk. Niet lang na deze traumatische ervaring verhuist het gezin naar Rotterdam. Van der Poel legt de

ramp en wat daarop volgt vast in meerdere schilderijen, nu onder meer te vinden in Museum Prinsenhof Delft en de National Gallery in Londen. Vanuit het schilderen van landschappen en stadsgezichten specialiseert Van der Poel zich in scènes met nachtelijke branden en voorstellingen met maanlicht (in de zeven-

tiende eeuw 'brandjes' en 'maneschijntjes' genoemd). De 'brandjes' zijn kleine panelen of doeken, waarop figuren meestal druk in de weer zijn om het vuur in een dorp of een boerderij te blussen (afb. 44). Het lijkt een typisch Rotterdams onderwerp: buiten de Maasdelta komt het vrijwel niet voor.

XV MARIUS RICHTERS

ROTTERDAM 1878-1955 HILLEGERSBERG

Gezicht op de Maas ('De Groene Maas') 1928

Olieverf op doek, 76 x 106 cm
Museum Rotterdam

De schilder, graficus en glazenier Marius Richters staat bekend als een van de belangrijkste kunstenaars van het vooroorlogse Rotterdam. Hij schildert graag de havens, maar ook polderlandschappen in de omgeving van de stad. De grootste bekendheid verwerft hij met zijn enorme wandschilderingen in de Raadzaal van het stadhuis, die de heroïek van de Rotterdamse havenarbeiders uitdrukken.

De Groene Maas uit 1928 is een van Richters' eerste rivierlandschappen. Met forse, kronkelige verfstreken schildert hij vanaf de Maasbruggen een brede en dynamische rivier, aan weerszijden omgeven door de stad. Helemaal rechts is de toren van de Zuiderkerk nog net zichtbaar. Het opvallendst is de lucht: de geel-oranje ondergaande zon contrasteert

met de blauwgroene lucht en het blauwzwarte water. Het wolkendek breekt open op een spectaculaire manier: door de grove, diagonale verfstreken wordt de blik van de kijker meegezogen naar de einder. De lichte bolling van de horizon vergroot de ruimtelijkheid van het schilderij. In 1951 schildert Richters *De Blauwe Maas* vanuit hetzelfde standpunt. Het profiel van Rotterdam is echter niet meer hetzelfde vanwege het bombardement van 1940.

In de jaren dertig, en later weer in de jaren vijftig, schildert Richters meer rivierlandschappen onder een weidse of zelfs dramatische lucht. Hij werkt in een expressieve stijl met sterke kleur- en licht-donkercontrasten. Maar zijn oeuvre kent veel verschillende stijlen en technieken: zo schildert hij in 1953 een reus-

52.* Marius Richters
Panorama van Rotterdam, 1953
Olieverf op doek, 368 x ca. 620 cm
(3 delen van 368 x ca. 207 cm)
Museum Rotterdam

achtig *Panorama van Rotterdam* juist op een egale, tekenachtige manier (afb. 52). Dit monumentale werk heeft ruim vijftien jaar de entreehal van het Groothandels-

gebouw gesierd. De stad en de rivier zijn er weergegeven vanuit vogelvluchtperspectief, vanaf het oostelijk stadsdeel tot Hoek van Holland aan de zee.

De tentoonstelling en de publicatie zijn mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van de Gemeente Schiedam, Provincie Zuid-Holland, Fonds Schiedam Vlaardingen, Prins Bernhard Cultuurfonds, Zabawas, De Groot Fonds, Mondriaan Fonds en Gifted Art, en een bijdrage van Natuurmonumenten.

W BOOKS

*Stedelijk
Museum
Schiedam

Deze publicatie verschijnt tegelijk met de tentoonstelling *Levend Landschap. Zes eeuwen Zuid-Hollandse Maasdelta* in het Stedelijk Museum Schiedam, 9 juli - 6 november 2022.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.
Stedelijk Museum Schiedam
info@stedelijkmuseumschiedam.nl
www.stedelijkmuseumschiedam.nl

Auteurs

Rozanne de Bruijne
Anne de Haij
Quirine van der Meer Mohr
Laurens Priester
Michiel Purmer
Maarten van der Schaft
Henk Slechte
Trudi van Zadelhoff

Redactie

Rozanne de Bruijne
Catrien Schreuder

Eindredactie

Rozanne de Bruijne
Dorine Duyster

Beeldredactie

Incisu Dilem Uzum

Vormgeving

Frank de Wit

© 2022 WBOOKS Zwolle / Stedelijk Museum Schiedam / de auteurs
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2022.

ISBN 978 94 625 8486 0
NUR 646

Pagina 2-3

Johan Hendrik van Mastenbroek* (1875-1945)
Lichters in de Maashaven, Rotterdam, 1930
Olieverf op doek, 47,4 x 71,2 cm
Particuliere collectie

Afbeelding omslag

Marius Richters, *Gezicht op de Maas ('De Groene Maas')*
(zie pp. 82-83)